

УДК: 1.091.(575.2)(04)

ПРОФЕССОР Ш.М.НИЯЗАЛИЕВДИН ИЛИМИЙ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН НЕГИЗГИ
БАГЫТТАРЫ
ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОФЕССОРА
Ш.М.НИЯЗАЛИЕВА
MAIN DIRECTIONS OF SCIENTIFIC ACTIVITY OF PROFESSOR OF SH.M.NIYAZALIEV

*Токоева Г.С. – ф.и.к., доцент,
Мамытов М.И. – улук окутуучу,
Жалал-Абад мамлекеттик университети, tokoeva69@mail.ru*

Аннотациялар: Макалада профессор Ш.М.Ниязалиевдин философиялык изилдөөлөрүнүн негизги багыттары чагылдыруу тапты. Ошондой эле жогору билим берүү сферасындагы ишмердиги талданды.

В статье нашли отражения основные направления философских исследований профессора Ш.М.Ниязалиева. А также проанализирована его деятельность в сфере высшего образования.

Found reflections in article the main directions of philosophical researches of professor Sh.M.Niyazaliyev. And also its activity in the sphere of the higher education is analysed.

Адамдагы адамдык жана аны башкаларга көрсөтө билүү өзгөчө талант жана баалуулук болуп саналат. Ар бир инсан ички руханий дүйнөсү аркылуу өзгөлөргө тааныла билиши да кайталангыс изгилик. Мына ушундай жекеликти алып жүргөн инсан биздин устатыбыз жана насаатчыбыз Шайлообай Ниязалиев. Ал педагог гана болбостон, жогорку интеллект, адамгерчилиги, айкөлдүгү, жөнөкөйлүгү менен сый-урматтын ээси болду. Илим чөйрөсүндө жеке пикири, көз карашы, илимий изилдөөлөрүнүн өзгөчөлүгү менен айырмаланды. Ошондуктан ушул макалада Ш.М.Ниязалиевдин илимий ишмердүүлүгү жана анын изилдеген багыттары жөнүндө сөз кылууну туура көрдүк. Профессор Ш.М.Ниязалиевдин илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүдөгү эки жагдайын бөлүп көрсөтүү маанилүү. Биринчиден, советтик мезгилдеги илимий ишмердүүлүгүнүн калыптануу жана өнүгүү мезгили. Ленинграддык илимий чөйрөдө тарбияланып, кандидаттык жана доктордук диссертацияларын ошол илим мейкиндигинде жазып, коргогон. Бул 1970-жылдан 1990-жылга чейин созулган. Экинчиден, Кыргызстандын эгенмендүүлүктү алгандан кийинки жылдарындагы ишмердүүлүгү. Советтик доордогу 20 жылга созулган убакыттагы илимий ишмердиги чоң илимий борбор болгон Ленинград (азыркы Санкт-Петербург шаары) менен байланыштуу болуп анын философиялык көз карашы, дүйнөтаанымы, инсандык сапаттары ар тараптан өнүгөт. Бул учурда советтик доордогу актуалдуу проблемалардан болгон коомдук аң сезим маселесине кайрылып, ошол багытта илимий билимин өркүндөтөт.

Коомдук аң сезимдин элементтери болгон турмуштук жана теориялык деңгээлин, коомдук психология жана аны аң сезимдеги ордун иликтөөгө алат. Илимий изилдөөсүнүн жыйынтыгы катары профессор Ш.М.Ниязалиевдин доктордук диссертациясы эсептелет. Анын “Улуттук психология жана анын инсандын калыптанышындагы жана өнүгүшүндөгү орду” (“Национальная психология и ее место в формировании и развитии личности”) деп аталган монографиясы жарыкка чыгат. Эмгегинде совет элинин психологиясындагы кээ бир улуттук жана интернационалдык өзгөчөлүктөр изилденген. Ушул жерден белгилеп кетчү жагдай, советтик мезгилде СССРдин курамындагы союздук республикаларда жашаган бардык элдердин аталышын жалпы бир ат менен атоо идеясы жаралган, ал “совет

эли” деп аталган. Ушундан улам профессор Ш.М.Ниязалиев да совет эли деген түшүнүктүн негиз кылып алып изилдөөсүн жүргүзгөн. Ал совет элинин келип чыгышы жана калыптанышы – объективдүү мыйзам ченемдүүлүк деп белгилеп, совет эли түшүнүгүнүн маңызын, совет элинин жана социалисттик улуттардын өнүгүүсүнүн диалектикасын анализге алат. Автордун пикиринде советтик чындыктын өнүгүшүндө, тагыраак айтканда, XX кылымдын 60-жылдарынын аягында жана 70-жылдардын башында адамдардын тарыхый жалпылыгы – совет эли жөнүндө айта башташкан. Изилдөөсүндө ушундай жалпылыктын келип чыгышын карапайым калктын бийлигинин орношу, өндүрүш каражаттарына болгон коомдук менчиктин болушу, чарба жүргүзүүдөгү социалисттик укладдын бекемделиши шарттап турат деген ойду бекемдейт. “Совет эли - элдердин сапаттык жактан жаңы калыптанган тарыхый жалпылыгы” [1. 15] – деп белгилейт. Аталган процесс кыска тарыхый убакта калыптанды жана өнүгүүнүн түрдүү деңгээлин кыска убакытта басып өтүүгө түрткү берди. “Бул союздун чегинде, социализмди куруу менен катар эле бирдиктүү экономикалык, саясий, социалдык-таптык, маданий, руханий-психологиялык жалпылык келип чыкты жана калыптанды” [1. 16]. Совет эли интернационалдык жалпылык болсо да азырынча тарыхый жактан калыптанып жана өнүгүп келген өзүнүн жеке улуттук өзгөчөлүгүн жана белгилерин сактап калгандыгын айтат.

Ошондой эле совет элинин психологиясынын келип чыгышы жана калыптанышы – элдердин тарыхый жактан жалпылыктын пайда болгондугунун белгиси деп көрсөтөт. Социалисттик коомдук аң сезимдин структурасындагы совет элинин психологиясын иликтөөгө алат. “Коомдук аң сезим “коомдун аң сезими” катары болот, башкача айтканда, адамдардын социалдык жалпылыгынын аң сезиминдеги чагылдыруунун көрүнүшү: таптын, элдин, улуттун, коомдун конкреттүү-тарыхый түрүнүн. “Коомдун аң сезими” категориясы социалисттик коомго карата алынат да, социалисттик болмуштун маңызын, атайын өзгөчөлүгүн жана ички байлыгын чагылдырат” [1. 38] – деп жазат. Социалисттик коомдук аң сезим социалисттик коомдук болмушту чагылдырат. Ал эми социалисттик коомдук болмуш психология деңгээлинде совет элинин психологиясынын маңызын билдирет деген жыйынтыкка келет.

Ш.М.Ниязалиев совет элинин бирдей психологиясынын калыптануусунун негизги этаптарын белгилеп көрсөтөт да бул социалисттик коомдун калыптанышы менен байланыштуу карайт. Ал процессти кыска эле убакытка созулду деп айтууга болбойт. Ал эки этапка бөлүнөөрүн белгилейт. Биринчи мезгили Советтик Социалисттик республикалар союзунун түзүлүшү жана социализмдин негиздеринин калыптанышы менен байланыштуу. Бул учурда элдердин психологиясындагы жеке менчикке болгон мамиле, индивидуализм, эгоизм, улуттук обочолонуу, келечекке ишенбөөчүлүк, диний фанатизм сыяктуу көз караштар четке чыгарыла баштайт [1. 45]. Ал эми экинчи мезгили советтик социалисттик коомдун өнүгүшү менен коштолот.

Философ совет элинин психологиясынын маңызын жана анын кээ бир белгилерин изилдейт. Совет коомунун өнүгүүсүндө мурунку көз караш, ишенимдер, сезимдер жана эмоциялар, кызыгуулар жана умтулуулар, мүнөздөр жана ишенимдер, салт-санаа жана үрп-адаттар өзгөрбөстөн, жаңы коомдук мамилелердин негизинде сапаттык жактан жаңы нравалык, этикалык, психологиялык ж.б. белгилер келип чыкты жана калыптанды. Эмгекти сүйүү, интернационализм, мекенчилдик, коллективизм, гуманизм, Мекенди сүйүү жана берилгендик, достук, жардам жана өз ара жардамдашуу, тынчтык үчүн жана жер шаарындагы адамдардын теңдиги үчүн күрөш сыяктуу маселер жаңы баскычка көтөрүлөт.

Ушул эле изилдөөсүндө совет элинин психологиясындагы таптык жана улуттук белгилердин карым катнашын көрсөтөт. Ш.М.Ниязалиев изилдөөлөрүндө ар бир тап, улут өзүнүн калыпка салынган, изилдөөгө арзыган социалдык-таптык психологиясына ээ деп

белгилейт. Ал минтип жазат: “Психология, таптардын чектелген аң езими катары, индивиддердин кызыкчылыктарынын түздөн-түз аңдап билиши болуп саналат. Ошондуктан, ар бир адамдын жүрүм-туруму, ойлору, адаты, аркеттери социалдык жактан шартталгандыкты жана түстү алган жана алып жүрөт” [1. 68]. Ар бир таптын жашоо шарты, эмгеги, турмуш-тиричилиги сезимдердин, адаттардын, мүнөздүн белгилерин калыптандырат. Ал, социалдык-таптык жана улуттук жалпылыктарга таандык болбогон инсан болбойт, деп белгилейт. Таптык коомдо бул эки жалпылык чогуу жашайт, ал эми инсанда болсо таптардын психологиясы жана улуттун психологиясы карым-катнашта жүрөт, б.а., инсан бир эле учурда ушул эки жалпылыкты өзүнө алып жүрөт. Коомдун тарыхый өнүгүшүндө башкы приоритет тапка таандык, анткени ал тарыхтын жүрүшүндөгү негизги күч болуп кала берет. Бирок коомдун улам алга жылышы менен таптар бири бирин алмаштырат, алар жок болуп кетиши да мүмкүн, ал эми улуттук жалпылыктар мындай тарыхый шарттарда туруктуу болуп кала берет. Анткени улуттук жалпылык кылымдар бою калыптанат, ал улут болуу менен, коомдук-экономикалык формациялардын өзгөрүшүнүн негизинде орчундуу бир өзгөрүүлөргө дуушар болбойт. Таптык жана улуттук психология тыгыз диалектикалык байланышта: ар кандай таптык психологияда улуттук психологиянын белгилери бар жана улуттук психологияда таптык белгилер сакталат. Ушуга жараша ар бир инсан өзүнүн жеке психологиясында таптык жана улуттук белгилерди алып жүрөт.

Белгилеп кетүүчү дагы бир жагы совет элинин психологиясындагы интернационалдыктын жана улуттук белгилердин диалектикасынын изилдениши. Биринчиден, совет элинин психологиясындагы улуттук психологияны изилдөө менен, кыргыз элинин улуттук психологиясын иликтөөгө алат. Кыргыз жеринин кооздугу, айрыкча Тянь-Шань, Сары-Челек, Ысык-Көл сыяктуу кооз жерде жашаган кыргыз эли эмгекчил эл деп белгиленет. Кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармалары, алсак, Чынгыз Айтматовдун көркөм чыгармалары улуттук психологиянын өзгөчөлүктөрүн чагылдырууга жетишкен. Ошондой эле “Манас” эпосу жана башка элдик эпостор психологиялык өзгөчөлүктөрдү чагылдырат деп белгилейт. Бүгүнкү күндө профессор Ш.М.Ниязалиевдин бул изилдөөлөрүнүн актуалдуулугу жоголду деген пикир жаралышы мүмкүн. Анткени монографиялык изилдөөсү советтик доордун идеясына негизделип жазылган. Ошондон улам, ушундай ойду пайда кылышы да ыктымал. Анткен менен азыр да маанилүү жоболору бар алар жогоруда белгиленгендей улуттук психология жана анын элдик мурастарда чагылдырылышы, азыркы учурда биз улуттук психологияны “этнопсихология” деп колдонуп жүрөбүз, бирок негизги идея ошол эле профессор Ш.М.Ниязалиев белгилеп кеткен элдик руханий мурастан алынат.

Экинчиден, изилдөөлөрүндө инсандын калыптанышындагы улуттук психологиянын орду жана ролу көрсөтүлөт. Изилдөөсү марксисттик-лениндик көз карашта болсо да, совет элинин психологиясындагы белгилер коллективизм, гуманизм, патриотизм, интернационализм деп белгилейт. Ш.М.Ниязалиев айтат: “Акыркы убактарда көптөгөн биздин философторду, психологдорду жана башка изилдөөчүлөрдү инсан менен байланышкан маселелер өзүнө тартууда. Бул кокусунан эмес. Инсандын ички, руханий дүйнөсүн изилдөө, анын калыптанышы жана өнүгүшү актуалдуу жана ошол эле учурда татаал маселе” [1. 93].

Инсандын калыптанышында тигил же бул улуттук жалпылыктын турмуш-тиричилигинин, үрп-адатынын, каада-салтынын таасири чоң болот. Ошондуктан инсандын калыптанышынын өзгөчө чөйрөсү болуп улут эсептелет. Бул пикирлер бүгүнкү күндө да актуалдуу бойдон калууда, анткени ар бир инсандын калыптануусу этнопсихологияга байланыштуу жүрөт. Ал мындай жыйынтыкка келет: “Демек, инсандын маңызы коомдун маңызынан ажырагыс. Коомдо гана жана коом аркылуу инсандын ички дүйнөсүнүн

калыптануу процесси жүрөт. Биздин коомдо ...тарыхый жактан жаңы инсандын тиби келип чыкты жана калыптанды. Инсан материалдык жана руханий өндүрүшүтүн алып жүрүүчүсү жана түзүүчүсү катары калыптанды” [1. 101].

Ошентип, профессор Ш.М.Ниязалиевдин советтик мезгилдеги изилдөөлөрү инсан жана анын калыптанышына багытталып, адамдын социалдык жактан калыптануусу анын адамдыгын, инсандыгын аныктап тураарын баса белгилейт. Адам коомдо калыптанат жана ал аркылуу мендигин көрсөтөөрүн изилдейт. Адамдын мени коомдогу экономикалык, социалдык, идеялык-саясий турмушка байланыштуу да калыптанат. Ошондуктан инсанды калыптандыруу үчүн коом өзү белгилүү бир максаты бар, идеологиялык баалуулуктарды калыптандырууну көздөгөн өнүгүү багытын коомго, инсандын алдына коюшу зарыл. Ошондо гана инсандын коомго ылайык калыптануусу жүрөт.

Профессор Ш.М.Ниязалиевдин дүйнөтаанымынын экинчи бир маанилүү этабы катары постсоветтик мезгил эсептелет. Эгемендүүлүк жылдары, айрыкча Жалал-Абад мамлекеттик университетинде иштеген мезгилинде ал кыргыз философиясын изилдөөгө басым жасайт. Кыргыз элинин коомдук-философиялык ой жүгүртүүлөрү боюнча изилдөөлөрдү жүргүзөт[6]. Ошондой багытта аспирант-изденүүчүлөргө жетекчилик кылып, жеке идеялары менен багыт берип турган. Анын жетекчилиги менен кыргыз элинин белгилүү акыны Барпы Алыкуловдун дүйнөтаанымына арналган кандидаттык диссертация корголгон (Токоева Г.С.). Аталган маселенин жыйынтыгы катары Ш.М.Ниязалиев жана Г.С. Токоева биргеликте “Мировоззрение Барпы Алыкулова” деп аталган илимий эмгек басмадан чыккан. Эмгекте Барпы акын кыргыз элинин белгилүү ойчул философу катары изилдөөгө алынат [2]. Изилдөөлөргө ылайык барпы Алыкуловдун дүйнөтаанымынын калыптанышы бир топ узак убакытка созулган процесс болуп эсептелет. Кылымдын башында акындын коомдук-саясий көз караштары калыптануу баскычында болот. Турмуштук тажрыйбанын жана эмпирикалык билимдердин негизинде анын философиялык, социалдык-этикалык көз караштары калыптана баштайт. Эң негизги булактар катары революциянын алдындагы социалдык-саясий кырдаал, кыргыз элинин илимге чейинки билими, төкмө акындар менен жолугуп, айтыш өнөрүнө катышышы эсептелет. Акындын дүйнөтаанымынын эволюцияланышына Токтогул, Жеңижок, Калык жана башкалар менен жолугуп, төкмөчүлүккө такшылышы чоң таасирин тийгизет. Ушундан баштап ал философиялык мүнөздөгү ырларды жарата баштайт. Күн, жер суу, шамал ж.б. жөнүндө ырларды ырдап, стихиялык-материалисттик көз караш менен табият-кубулуштарын талдоого алат.

Айтылуу ак таңдай Жеңижоктун философиялык көз караштарын изилдеген кандидаттык диссертация анын жетекчилиги менен корголгон (Шамшиев Р.К.). Жеңижок кыргыз элинин философиялык ойлорунун эволюцияланышына, акындар чыгармачылыгынын өнүгүшүнө чоң салым кошкон инсан катары талдоого алынат. “Этникалык баалуулук философиялык анализдин предмети катары” деп аталган Б.Атамурзаеванын кандидаттык диссертациясына да илимий жетекчилик кылган. Ошондой эле А.Мамадалиевдин кыргыз элинин акын-ойчулдарынын дүйнөтаанымын изилдеген илимий ишине жетекчилик кылып, өзүнүн философиялык кеңештерин берип турган. Жалал-Абад мамлекеттик университетинде иштеп жаткан жылдары бир нече басылмаларга редактор, сын пикир берүүчү да болгон. “Актуальные проблемы кыргызской философии” деп аталган макалалар жыйнагы Ш.М.Ниязалиевдин редакциясы астында 2005-жылы басмадан чыккан. Ошондой эле философия боюнча бир нече окуу, окуу-усулдук эмгектерди өзүнүн аспирант-изденүүчүлөрү менен биргеликте жарыкка чыгарууга жетишкен[3, 4, 5].

Профессор Ш.М.Ниязалиев педагогикалык жана илимий-изилдөө ишмердүүлүк жолунда жөн гана окутуучу, же илимпоз болбостон, камкор жетекчи, айкөл инсан,

тажрыйбалуу насаатчы катары таанылган. Ал таанылып эле калган жок, белгилүүлүккө, урмат-сыйга, кадыр-баркка ээ болду. Анын педагогикалык ишмердүүлүгүн, адамдык бийик сапатын, жаштарды тарбиялоодогу зор салымын өкмөт да баалады. Натыйжада устатыбызга “Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер” жогорку наамы берилди. Бул жогорку сыйлыкты алгандан кийин да Шайлообай Мамасалиевич талыкпай эмгектенди, жаштарга билим берүүдө, тарбиялоодо өзүнүн жөнөкөй, бирок интеллектуал адам экендигин көрсөттү. Өзүнүн жеке турмушу аркылуу жаштарга үлгү болду, аларга адамдагы эң бир асыл сапаттар болгон даанышмандыкты, жөнөкөйлүктү, акылмандыкты, калыстыкты үйрөттүү. Эң негизгиси билимдүү жана жөнөкөй интеллигент болууга тарбиялады. Шайлообай Мамасалиевич жалал-Абад мамлекеттик университетинде гана эмес, шаарда, областа, республикабызда жалпы элдин баалоосуна ээ болду. Анткени ал ар дайым эл менен жүрүп, коодмук транспортто каттап, элди “сүйлөгөн сөзү, адамдарга жасаган мамилеси, жүрүм-туруму” менен өзүнө бурчу. Бул сөздөрдү атайын белгилеп жазганыбыздын себеби бар анткени бул сапаттарын илимий чөйрөдө да айтып жүрүшчү. Белгилүү илимпоз, философия илимдеринин доктору, профессор Тогусаков Осмон бир жолу минтип айткан: “Шайлообай Мамасалиевичте актерское обаяние” (актердук жагымдуулук – автор Т.Г.) күчтүү өнүккөн, өзүнүн ички дүйнөсү жана тышкы жагымдуулугу менен кишиге тез эле таасир калтыруучу инсан”. Чындыгында таамай айтылган сөз. Шайлообай Мамасалиевич илимге, жашоого, билим чөйрөсүнө жаштарды тартууда турмуш философиясын үйрөттүү менен алып келди. Анын мындай адамдык сапаттары кесиптештеринин, шакирттеринин, замандаштарынын эсинде ар дайым бааланып кала бермекчи.

Адабияттар:

1. Ниязалиев Ш.М. Национальная психология и ее место в формировании и развитии личности. – Ф.: “Кыргызстан”, 1986. – 112 с.
2. Ниязалиев Ш.М., Токоева Г.С. Мировоззрение Барпы Алыкулова. Жалал-Абад, 2003. 117 с.
3. Ниязалиев Ш.М., Токоева Г.С. Философия терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү. – Жалал-Абад, 2006
4. Ниязалиев Ш.М. (авторлор менен бирге) Философия. Учебное пособие. - Жалал-Абад, 2004.
5. Токоева Г.С., Ниязалиев Ш.М., Атамурзаева Б.М. Атактуу акылмандар жөнүндө кыскача ойлор. – Бишкек, 2008 – 175 б.
6. Актуальные проблемы кыргызской философии / Ш.М.Ниязалиевдин редакциясы астында. – Жалал-Абад, 2005

Рецензент:

Токтогулова Г.Т. – ф.и.к., доцент